

Majoros István

Néhány gondolat az összehasonlító módszerről A 19. századi Európa

Abstract

How to write the comparative history of the 19th century Europe? What are the conditions to do it? How many languages The author of a book like this has to know all languages of the old continents? What are the sources of the comparative history of Europe? What is Europe in the 19th century? The author of this study tries to answer to these questions.

Keywords: comparative history, colonisation, empires, image of Europe, nation-state, acculturation, the Balkans, Mediterranean World, East – West, Central-Europe, Russia.

A 19. században a pozitivizmus hatására az összehasonlító módszer is polgárjogot nyert a történetírásban. S nem véletlenül, mert az alapító, August Comte¹ ambiciózus terveiben egy olyan társadalomtudomány létrehozását tűzte ki célul, amelynek segítségével újjászervezhető a társadalom, s kiiktathatók a francia társadalmak rendszeresen sújtó forradalmak. A feladat megvalósítása a társadalmak természetének ismeretét feltételezte, s ehhez hatalmas tényanyagot kellett összegyűjteni, hogy a történelmet mozgató törvényszerűségeket meg lehessen állapítani, fogalmazni. Az oksági összefüggések feltárásában az összehasonlító módszer is szerepet kapott, s ezt a történészek is eredménnyel használták, használják. A különböző társadalmak összehasonlítása, összevetése azonban jóval korábbi, mint a comte-i új társadalomtudomány, a szociológia megszületése. A felfedezések, az európai gyarmatosítás egyik terméke az utazási irodalom fellendülése volt, amelyben útibeszámolók, kozmográfiaiak segítségével ismerte meg az európai ember a saját civilizációjától eltérő kultúrákat, hogy ezáltal minden viszonylagos legyen a számára, hogy megszabaduljon az előítéleteitől, ráadásul a saját civilizációját alaposabban is megismerhette, mert volt már

¹ August Comtról lásd, ZSIGMOND László: *Auguste Comte. A XIX. század politikai gondolkodásának történetéből*, Akadémiai, Budapest, 1984. R. VÁRKONYI Ágnes: *A pozitivisták történeti szemlélet*, Gondolat, Budapest 1970. SZCZEPÁŃSKI, Jan: *A szociológia története, A szociológia problematikájának és módszereinek fejlődése*, Kossuth, Budapest 1973. LAVROFF, Dmitri Georges: *Histoire des idées politiques depuis le XIXe siècle*, Dalloz, Paris, 1991. (2007). TOUCHARD Jean: *Histoire des idées politiques. 2. Du XVIIIe siècle à nos jours*, P.U.F. Paris 1959. COLLINGWOOD, Robin G.: *A történelem eszméje*, Gondolat, Budapest 1987. COMTE, Auguste: *Plans des travaux scientifiques nécessaires pour réorganiser la société*, Aubier-Montaigne, Paris, 1970. (az eredeti kiadás: 1822).

viszonyítási, összehasonlítási alap. Voltaire a *Népek erkölcséről, szelleméről* című munkájában pl. az európaiktól eltérő kultúrában mindent jobbnak talált. E megállapításhoz azonban csak az összehasonlítás révén juthatott el.² Voltaire persze említett munkájában, s még jó néhányban, mint az *Angliai levelek*, idealizál, s nem feltétlenül a tudományos precizitás a meghatározó, hanem a francia belpolitika. Munkái abban a szellemi párbajban vettek részt, amely a felvilágosodás keretében Párizs és Versailles között zajlott.³ A régi rend és a haladás eszméinek összecsapása az ész törvényszéke és a nyilvánosság előtt azonban ugyancsak összevetést, összehasonlítást igényelt. Hasonló a helyzet a már említett gyarmatosítás esetében is, mivel ezt egy civilizációs találkozásnak is felfoghatjuk, melynek során az európai találkozik egy másik civilizációval.⁴ Ez persze nagyfokú leegyszerűsítés, hiszen ahány gyarmatosító ország, annyiféle Európa-kép és kultúra jelenik meg a tengeren túli világ számára. De egy-egy ország esetét is árnyalni kell, mivel Afrikában pl. az első benyomás Európáról a rabszolgakereskedő hajója volt a legénységgel és a kapitánnyal együtt. Jól ismert, hogy a legénység nagy része a társadalom legsós részéhez tartozott, bár nem volt mindenki bűnöző. Matrózfelhajtók révén esetleg akaratán kívül került valaki valamelyik rabszolgahajóra, s nem igen maradt választási lehetősége. A kapitányok kegyetlenkedése miatt aztán a matrózok a rabszolgákon álltak bosszút. Így a guineai kereskedelem a legrosszabb vonásokat hozta ki kapitányból, legénységből, s ez pedig a helyi civilizációban Európa-képként rögzült. Ebből következően a gyarmatosítás során az összehasonlítás nem csupán az Európa és az Európán kívüli világ összefüggésében lehetséges és kell, hanem magán Európán belül is: ahány ország annyi civilizáció,⁵ annyi Európa-kép, s még egy országon belül is számos variáció létezik. S egy ilyen vizsgálat azért is fontos, mert különben nem értjük meg az afrikai társadalmak – ha már ezt a kontinenst említettem példaként – átalakulásának eltérő vonásait a gyarmatosítás hatására. Az európai gyarmatosítók ugyanis a saját politikai gyakorlatukat, nyelvüket, kultúrájukat vitték át a gyarmatokra, s az akkulturációs folyamat egyszerre európaizált, miközben az Európában meglévő különbségek is beépültek az afrikai társadalmakba.⁶ Az

² Urs BITTERLI: *Vadak és civilizáltak. Az európai – tengerentúli érintkezés szellem - és kultúrtörtnete*, Gondolat, Budapest, 1982. 349-362.

³ FURET, François: *A francia forradalom története 1770 - 1815*, Osiris, Budapest, 1996. 24-27.

⁴ Részletesen BITTERLI: II. rész.

⁵ A civilizáció kérdéseiről lásd, ANDORKA Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*, Osiris, Budapest, 1997. BITTERLI, BRAUDEL, Fernand 1977: *A civilizációk története: a múlt magyarázza a jelent*, IN: GLATZ Ferenc - NIEDERHAUSER Emil (szerk.): *Történelemelméleti és módszertani tanulmányok*, Gondolat, Budapest, 1977. FRIEDEL, Egon: *Az újkori kultúra története I. Középkor, pestis, misztika*, Holnap Kiadó, Budapest, 1989. 35-42.

⁶ BODA László: *Inkulturáció, egyház, Európa*, Az Evangélium és a kultúrák átültetése, Mundecon Kiadó, Budapest, 1994. KI-ZERBO, Joseph: *Histoire de l'Afrique noire. D'Hier à*

összehasonlítást illetően az előbbihez hasonló helyzetbe kerülünk, ha magát az európai kontinens vizsgáljuk meg, mondjuk a 19. században. No, nem feltétlenül civilizációs elemzésre gondolok, hanem arra, hogy mit jelent Európa ebben az évszázadban. A nemzetek, a soknemzetiségű birodalmak egyszerű számtani összegét vagy egy olyan folyamatot, amely közelebb hozza egymáshoz a kontinens különböző régióit, s ennek során a hasonlóságok, s nem a különbségek erősödnek fel? Ezt azért is érdemes felvetni, mert az európai gondolattal foglalkozó munkák azt látszanak erősíteni, hogy a földrész egyesülésre ítéltetett, jöllehet az elmúlt kétezer évben erre nem került sor. Az elvetélt próbálkozások ellenére azonban valamilyen Európa- tudat szinte mindig volt, s ezt jól láthatjuk akkor, amikor valamelyik régió Európához, pontosabban annak fejlettebb részéhez akart felzárkózni. Európa azonban minden korban mást jelentett és jelent. Szent István korában a keresztény Európához igyekeztünk felzárkózni. A felvilágosult abszolutizmus idején, ahogy Kosáry Domokos fogalmaz: „*A felvilágosult abszolutizmus az európai modell peremzónáin elhelyezkedő államoknak volt külön, sajátos kísérlete arra, hogy erőiket összpontosítva, továbbfejlesztve, korszerűbbé, hatékonyabbá váljanak és az adott feudális rendszeren belül felzárkózzanak arra a szintre, amelyet a fejlettebb zóna, elsősorban Franciaország képviselt*”.⁷ Ez azonban az abszolutizmus, az ancien régime korának természetes és meghatározó politikai berendezkedése volt. Franciaország viszont a 19. században is példa volt a periféria számára, mint a nemzetállam prototípusa, vagy mint az európai kultúra fővárosa. A 19. században azonban az ancien régime már nem létezik. Az új Európa két fő jellemzője, hogy megteremti a politikai és a biológiai létbiztonságot. Az előbbi az alkotmányos, parlamenti berendezkedéssel, az utóbbit az ipari és a mezőgazdasági forradalommal, s ezáltal felerősödnek azok a gazdasági, politikai folyamatok, amelyek közelebb hozzák egymáshoz a kontinens államait, miközben a 20. századi kettészakadást előidéző feltételek is megjelennek. Mindkét új vonás a kontinens országaiban, régióiban időbeli eltolódásokkal és különböző módokon megy végbe. Az egész európai térséget átfogó folyamatot európaizálódásnak nevezhetjük, melynek során Angliától a Török Birodalomig, Portugáliától Oroszorszáig végbemegy ez a folyamat, s megteremtődik az új, az ipari korszak Európája. A történész, ha be akarja mutatni ezt az átalakulást a kontinens egészére vonatkozóan, nincs könnyű helyzetben. Számos kérdést kell tisztáznia, hogy aztán az összehasonlító módszer segítségével megragadhasa a változásokat, kimutassa a hasonlóságokat, közeledéseket és az eltéréseket. Folyamodhat

Demain, Hatier, Paris, 1978. A *L'âge d'or des étrangers* című fejezet részletesen bemutatja az európai gyarmatosítók afrikai gyakorlatát.

⁷ Ifj. BARTA János: „*Napkirályok*” tündöklése. *Európa a 16-18. században*, Csokonai, Debrecen, 1996. 182.

persze azokhoz a munkákhoz, amelyek a 19. századi Európa történetét mutatják be. És számos ilyen összefoglaló van minden nyelven. A franciák egy időben szinte évenként jelentettek meg Európa történeteket a 19-20. században. A jól sikerült vállalkozások közül megemlíthetem Jean-Claude Caron és Michel Vernus összefoglalóját⁸ 1814 és 1914 között. De említhetem a Robert Gildea⁹ vagy a Blanning¹⁰ által írt angol nyelvű összefoglalót, mindkettőt az Oxford University Press kiadásában. Blanning meghatározott fogalmak, mint politika, társadalom, gazdaság, kultúra, nemzetközi kapcsolatok, béke, háború, stb. segítségével mutatja be a változások fő jellemzőit. Az említett francia szerzők pedig fogalmi tisztázások, eszmei kérdések, mozgalmak bemutatása után egy-egy országot, ill. birodalmakat mutatnak be kronológia szerint a század első és második felében. De említhetnek régebbi munkákat, mint René Rémond 19. század története, melyben ugyancsak egy - egy fogalom neve alatt - restauráció, a liberalizmus kora, az állam szerepe, a munkásmozgalom, a falusi és városi társadalom, nemzeti mozgalmak, nemzetközi kapcsolatok - mutatja be a változásokat, s nem országok szerint. A példák azonban elsősorban Európa nyugati feléből származnak s az összevetések is erre a régióra vonatkoznak. Ezek kitűnő összefoglalók, összehasonlítás nélkül. Ezt az olvasónak kell elvégeznie. S meg kell említenem még egy szerzőt: Charles Seignobost, akinek *Az európai népek összehasonlító története* című könyve 1938-ban jelent meg,¹¹ 1908-ban pedig megjelentette *A jelenkori Európa politika története* című munkáját.¹² Régi munka nem elavult munka - mondom mindjárt Seignobos könyveire. Nem, mert az utóbbi könyve átfogja egész Európát, s a kis népek is megjelennek benne. Tehát egész Európában gondolkodik, s van összehasonlítás is benne.

Egy összehasonlító Európa történetnek napjainkban is az a kérdése: mit jelent Európa s mit foglal magába? A 19. század végi, 20. századi tudományos konferenciák általában három országot: Nagy-Britannia, Oroszország és az Oszmán Birodalom Európához tartozását kérdőjelezték meg, s viták után csupán az Oszmán Birodalom esetében volt egyetértés, miszerint ez nem tartozik Európához.¹³ Egy történeti összefoglalóban

⁸ CARON, Jean-Claude - VERNUS, Michel: *L'Europe au XIXe siècle. Des nations aux nationalismes 1815 - 1914*. Armand Colin, Paris, 1996.

⁹ GILDEA, Robert: *Barricades and Borders. Europe 1800-1914*, Oxford University Press, Oxford, 2003.

¹⁰ BLANNING, T. C. W.: *The Nineteenth Century. Europe 1789-1914*, Oxford University Press, Oxford, 2000.

¹¹ SEIGNOBOS, Charles: *Essai d'une histoire comparée des peuples de l'Europe*, Editions Rieder, Paris, 1938.

¹² SEIGNOBOS, Charles: *Histoire politique de l'Europe contemporaine. Évolution des partis et des formes politiques 1814 - 1896*, Armand Colin, Paris, 1908.

¹³ RÉAU, Élisabeth du: *L'Idée d'Europe au XXe siècle. Des mythes aux réalités*, Editions Complexes, Bruxelles, 1996. 68-69.

azonban helye van ennek a birodalomnak is, mivel a 18. század közepétől elindul valami európaizálódás, a következő században ez erőteljesebb lesz, majd ez folytatódik Kemal Atatürk idején, s napjainkban is.¹⁴ Ezt az európaizálódást azonban az elszegényedés ördögi köre hatásainak figyelembe vételével kellett megvalósítani, felvetve azt a kérdést is, hogy egy európai típusú modernizáció a birodalom erősítését szolgálja vagy a széthullás irányába vezet. A birodalmon belüli változások pedig meghatározóak a balkáni népek sorsára, miközben a nyugat-európai folyamatok hatása is megjelenik. Ez esetben tehát összehasonlítások sora teszi érthetővé a 19. századi lassú, az orosz fejlődéshez, átalakuláshoz hasonló változásokat az Oszmán Birodalomban, s közben meg kell nézni az ázsiai és az európai hatások eredőit, s azt is érdemes vizsgálni, mennyire mediterrán, mennyi benne a balkáni, a Balkánon pedig azt, hogy mennyi az oszmán és az európai hatás, miközben keressük az önállót, az eredeti vonásokat is. És a Balkánon igen gyorsan megjelentek az európai politikai modernizáció intézményei, fogalmai, miközben a tartalom balkáni. Jól fejezi ki ezt az ellentmondást Ștefan Zeletin Romániára vonatkozó, de a Balkán egészére is érvényes megállapítása, miszerint „Az európaizálódás ilyen gyors üteme diszharmóniát szült intézményeink és a népesség archaikus paraszti mentalitása között”.¹⁵ De jól látható ez az ellentmondás Szerbia esetében is, amikor 1830-ban a szultán Miloš Obrenovićot Szerbia örökös fejedelmének ismerte el, s a pasalik autonóm lett. Ez esetben azonban csak a forma szerb, a tartalom még török, és Miloš Obrenović sem egy modern európai fejedelemmé vált ezzel, hanem egy török pasa lett, pontosabban szerb, aki azonban úgy viselkedett, mint egy török. A Balkán azért is érdekes, mert a déli része egyszerre balkáni, oszmán és mediterrán, az ókorban pedig az európai fejlődés bölcsője volt. Az egykori nagyság emléke a 19. században sem halványult el. Az 1830-ban függetlenné vált Görögország aztán az európai modernizációt bajor változatban kapta meg, később dán formában, miközben minden nagyhatalomnak volt egy un. pártja, s nem lebecsülendő a francia forradalom különböző csatornákon érkező hatása sem.¹⁶ A

¹⁴ MANTRAN, Robert (sous la direction de): *Histoire de l'Empire ottoman*, Fayard, Paris 1989. QUATAERT, Donald: *The Ottoman Empire, 1700-1922*, Cambridge University Press 2003. CSOMBOR Erzsébet: *Kísérletek az Oszmán Birodalom megmentésére a 19-20. században*, Limes 2000/2-3. TERNON, Yves: *Empire ottoman. Le déclin, la chute, l'effacement*, Le Félin Poche/Éditions Michel de Maule, 2005. MAJOROS István: *Politikai modernizáció az Oszmán Birodalomban 1774 - 1914*, Közép-európai Közlemények/2013/1-2/28-38.

¹⁵ Idézi RAFFAY Ernő: *A vajdaságoktól a birodalomig. Az újkori Románia története*, JATE Kiadó, Szeged, 1989. 20.

¹⁶ Néhány munka a Balkánról, CASTELLAN, Georges: *Histoire des Balkans XIV-XXe siècle*, Fayard, Paris 1991. ANCEL, Jacques: *Peuples et nations des Balkans. Géographie politique*, Armand Colin, Paris, 1930. VIDALENC, Jean: *L'Europe danubienne et balkanique 1867-1970*, Masson et Cie Éditeurs, Paris, 1973. JELAVICH, Barbara: *A Balkán története. I. kötet, 18. és 19. század*, Osiris, Budapest 1996. BALOGH Ádám: *A nacionalizmus szerepe a görög külpolitikai gondolkodásban 1897 -*

Földközi tenger pedig az a nagy országút, amely összeköt és kitermel egy gazdag polgári réteget a mediterrán térség minden államában. Itáliában különösen, ahol az ipari korszak politikai, gazdasági és társadalmi modernizációja egyszerre jelenik meg a függetlenség és az egység megteremtésének a gondolataival. Dilemmáival, kérdéseivel Itália Németországhoz hasonló, legalábbis azzal a felvetéssel, hogy az európaizálódáshoz a részek modernizációján keresztül vezet-e az út vagy előbb meg kell vívni a küzdelmet a függetlenségért és az egységért, és csak ezután teremthető meg a modern, 19-20. századi Olaszország. A Mediterráneum nyugati végén a spanyolok is az olaszokhoz hasonló gondokkal küzdöttek, hiszen ők is harcoltak a függetlenségért. A középről induló egyesülés, a felaprózódás elleni harc, a reformok bukása és az újrakezdések sorozatán át zajlik az európaizálódás folyamata. És az Oszmánoknál felvetett kérdés itt is jogos: a modernizálódás az összetartást vagy inkább a részekre hullást erősíti.¹⁷ S ha már mediterrán hasonlóságokról beszélünk, egy összehasonlító vizsgálat során azt a kérdést is fel kell tenni: van-e mediterrán változata az európai fejlődésnek, vagy csupán azért használjuk ezt az elnevezést, mert az említett országok, még másokkal együtt, a Földközi tenger partján fekszenek. A felvetés azért is jogos, mert nálunk Európa általában kelet-nyugati felosztásban létezik, s az előbbi egységes, szerves egészként jelenik meg, amelyhez fel akarunk zárkózni, csak ez soha nem sikerül. A Nyugat azonban korántsem olyan egységes, ahogy azt innen Európa keleti vagy középső feléből feltételezzük. Anglia például a 19. században a kompromisszumok országának nevezhető, ha a politikai fejlődését nézzük, s még az unalmas jelzőt is hozzátehetem, Taine francia történésztől kölcsönözve e megállapítást, aki az angol vasárnapokat elviselhetetlenül unalmasnak találta.¹⁸ Franciaország pedig egy politikai kísérleti pad, melynek során két szériában kísérletezik ki azt a politikai berendezkedést, amely ellenáll a forradalmaknak és a vele járó rendszerváltozásoknak.¹⁹ Németország pedig kelet és nyugat határán állva politikailag hasonló gondokkal küzd, mint az itáliai félsziget, hogy aztán az egyesülés után a nemzetállam másik mintaképe legyen Franciaország mellett. Az oroszoknál pedig szinte a lenini egy lépés előre,

1912, Szeged, 2011. CSAPLÁR-DEGOVICS, Krisztián: *Az albán nemzetté válás kezdetei (1878-1913). A Rilindja és az államalapítás korszaka*, Budapest, 2010.

¹⁷ MAJOROS István: *Megjegyzések a német nemzetté válás és az egység kérdéséhez* – IN: *Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. Főszerkesztő: MAJOROS István. Szerkesztők: FARAGÓ Gábor – FORGÓ Zsolt – HÁDA Béla – MADARÁSZ Anita, ELTE, Új-és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék*, Budapest, 2012. 383 – 394. MAJOROS István: *A mediterrán térség 19. századi változásairól*, IN: FERWAGNER Péter – KALMÁR Zoltán (szerk.): *Távolabbra tekintve. Tanulmányok J. Nagy László 65. születésnapjára*, Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 2010. 270-280.

¹⁸ MAJOROS István: *Európa összehasonlító története a 19. században*, kézirat.

¹⁹ MAJOROS István: *Rendszerváltozások a 19. századi Franciaországban*, *Világtörténet*/ 2012/ 1-2/ 69-92.

két lépés hátra képlet érvényesül. Ez azonban így nem igaz, mert a 20. század elejére a cárok birodalma is alkotmányos, parlamenti szisztémát működtet. A kontinens keleti felében pedig vitázunk, hogy az egész térséget a kelet-európai elnevezés alatt jelezzük, vagy árnyaljuk a kelet-közép és a köztes jelzővel, netán elismerjük, hogy Közép-Európa is létezik. Egy biztos: Európa bonyolultabb, mint a kelet – nyugati felosztás, és akkor még a skandináv térségről nem is beszéltünk.

A történész számára a fentiekén kívül további kérdések is felmerülnek, ha egy összehasonlító Európa történetet akar írni. Hány nyelvet kell tudni ehhez? Elég az angol, netán mellé a francia, német, stb., vagy ismernie kell azt a több mint két tucat nyelvet, melyet a kontinensen beszélnek? S mi alapján készüljön egy ilyen munka? Használjon levéltári és egyéb forrásokat? S egyáltalán egy ilyen vállalkozásnál mi a forrás? Ha levéltári forrásokban és az összes beszélt nyelvben gondolkodunk, nos, akkor legalább 120 vagy ennél magasabb élettartamot irányozzon elő magának a kutató, ami manapság azért elméletileg már nem annyira irreális, a gyakorlatban azonban igen. Lehet, hogy a megoldás sokkal egyszerűbb, mint az előző felvetések. A nagy európai nyelveken megjelenő szakirodalom lehet, hogy elegendő ehhez, és a szakirodalmat egy sajátos forrásnak kell tekinteni, ahogy tesszük is, sok esetben. És emellett még számos kérdés felvethető, többek közt az is, hogy mikor kezdődik, és mikor fejeződik be a 19. század Európában. A kérdésekre majd a munka megírása közben kell választ adni. S csak bízni lehet abban, hogy nem egy gorgiászi feladat az összehasonlító módszer abban az értelemben, hogy olyan elemeket akarunk összevetni, amelyeket nem lehet. Ha viszont mégis össze tudjuk hasonlítani, akkor nem tudjuk úgy leírni, hogy azt mindenki megértse, és mindenki úgy értelmezze, ahogy a szerző, amiatt, hogy az un. európai gondolkodás, mentalitás, lehet, hogy még bonyolultabb, mint amit a fentiekben vázoltam.

Van egy hosszú, hosszú göröngyös út – így szól az egyik első világháborús dal. S reméljük, a göröngyös út, esetünkben az összehasonlító módszer Európa 19. századi történetét illetően, egyszer azért eredményt hoz.

